

*Корольов Геннадій
(Київ)*

**ДИХОТОМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ ЯК ОСНОВА
АВТОНОМІСТСЬКО-ФЕДЕРАЛІСТСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
М. ГРУШЕВСЬКОГО**

Автономістсько-федералістські погляди М. Грушевського потрібно розглядати через врахування та розуміння вченим української ідеї, як історіософської моделі вітчизняної історії кінця XIX – початку XX століття та політичної основи ідеологічних систем українського гатунку. Особливістю української ідеї в усвідомленні М. Грушевського була дихотомія як основа його політичних ідей. Науковою метою дослідження є реконструкція української ідеї в системі політичних поглядів М. Грушевського, її формування й еволюція в контексті модернізаційних процесів Росії початку ХХст. у політичний засіб боротьби, роль та вплив української інтелігенції в процес вироблення української ідеї й основних положень автономістсько-федералістської концепції. Історіографія питання знайшла часткове чи повне відображення у наукових дослідженнях Л. Винара¹, І. Гирича², О. Копиленка³, О. Оглоблина⁴, Р. Пирога⁵ та інших.

У загальнонауковому вимірі українська ідея – це відношення до України як до визначеної геополітичної, соціокультурної спільноти, розгляд її в плані внутрішньої єдності і відмінності від інших політичних, суспільних, економічних утворень. Історія української ідеї – це етапи формування українських теорій і систем поглядів, світобачень, що включає також спробу до її реалізації шляхом усвідомлення суспільством. Українська ідея – це динамічне поняття, а не лише абстрактна, логічна і психологічна категорія, що в основі включає стан українського суспільства та рівень осмислення соціальними групами. В об'єктивній реальності – це звернення до традицій, звичаїв, повсякденного і побутового життя. У підсвідомій сфері – це наголос на політичну традицію, на волелюбність, ідею українського «гаразду», бунтарські стереотипи поведінки.

Історія свідчить про наявність різних інтерпретацій української ідеї в суспільно-політичній думці і практиці, їх аналіз і оцінка дає змогу вивести аспекти існування української ідеї, яка склалась в історичній концепції та політичній публіцистиці М. Грушевського.

Роль і місце М. Грушевського в процесі теоретичного оформлення української ідеї як історіософської та політичної моделі є досить багатогранною проблемою, однак такою, яка потребує прив'язки до історії розвитку та еволюції ідейно-політичних поглядів вченого. Осмислення національної ідентифікації українського народу кінця XIX – початку XX століття – головна інтелектуальна проблема суспільно-політичної думки України. Об'єктивне дослідження цієї проблеми вимагає звернення до багатоаспектного процесу її генези, розвитку та модифікації в політико-ідеологічну платформу українського національно-визвольного руху. Цю проблему потрібно розглядати в контексті формування модерної нації та трансформації національно-культурних акцентів у політичні пріоритети суспільного руху та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського. Важливість внеску М. Грушевського в обґрунтування української ідеї полягає в концептуальному та історіософському підході на засадах аксіологічного методу до наукової розробки

його світоглядних підстав, його участі в роботі політичних партій у процесі виокремлення української ідеї як національно-визвольної ідеології, її вплив на становлення автономістсько-федералістських конструкцій.

Картина суспільно-політичного життя кінця XIX – початку XX ст. вимагає конкретизації методологічного інструментарію для висвітлення цієї проблеми. Суть суспільно-політичної ситуації завжди лежить, як в об'єктивній реальності, так і в сфері міфологічного, символічного, традиційного... Політичні реалії неможливо об'єктивно пояснити без урахування соціокультурного фону політичних явищ⁶. Головним соціокультурним процесом у контексті загальноросійської суспільної кризи кінця XIX – початку XX ст. була трансформація етнічно-культурної спільноти у політичну в умовах української бездержавності⁷, внаслідок світоглядного осягнення інтелігенцією важливості та доцільності національно-визвольної боротьби проти самодержавства.

Ідейно та світоглядно сповідуючи історіософську традицію української народницької історіографії та політичної думки XIX ст. – про наявність української ідеї засобом інтелектуальної практики М. Грушевський у своїй історичній концепції та політичній публіцистиці на кінець XIX – початок XX ст. вивів і оформив дві вихідні точки у розумінні своєрідності і окремішності історичного шляху української нації на євразійському просторі існування.

Першим концептом у творчій спадщині вченого є козацька ідея, яка окремо не моделюється, а виділяється лише в контексті звернення до історії козацтва як найбільш повної реалізації державно-політичної традиції України. Козацька ідея (у теоретико-прикладному плані – козацька історія) репрезентує та акумулює в собі прогресистський напрям розвитку українського суспільства через призму внутрішнього моделювання процесу реалізації романтичних, культурних звичаїв та прагматичних політичних традицій. Загалом історія та її сенс розглядається через феномен козацтва і має наслідувальний, тобто такий, що потребує відродження, шлях національної ідентифікації. У цьому проявляється вплив романтизму, що сприяв ідеалізації історії як способу політичного мислення в умовах бездержавності⁸.

Початок української історії у М. Грушевського за народницьким пріоритетом – це політична традиція демократизму, кінець історії – суспільна довершеність життя українства на основі засад, що їх має визначити історія. Між ними політичні, соціально-економічні, культурні конструкції, які перебувають у стані постійного саморозв'язку. Ця ідея в розумінні М. Грушевського містила в собі вплив та аспекти суспільних доктрин латинства і татарства, що грали визначальну роль в житті українського соціуму протягом всієї історії через Литовське князівство, Річ Посполиту у першому випадку, до Золотої Орди, Московії, Кримського ханства у другому випадку. «Межове» існування України ставило перед нею постійні історичні виклики як з боку Заходу, так і з боку Росії. Сутність двох викликів істотно відрізнялася, що вимагало двох різних відповідей (тойнбіанська схема). Східний євразійський виклик, основу якого складав симбіоз російщини і татарства – більш силовий, орієнтований на екстенсивне освоєння простору та на тоталітарну владу, що не має противаг, і в результаті є колективістським. Західний (латинство) – більш технологічний, врівноважений, заснований на противагах та інтенсивному розвитку.

Іншою ідеєю, що розвивала попередню і не може виступати самостійно, без відриву від козацької, - є ідея слов'янської єдності, яка була всеохоплюючою і позанаціональною. Якщо козацька ідея виступала як концепт висвітлення історії, то слов'янська ідея у М. Грушевського як засіб формулювання політичних вимог української нації з погляду історичності⁹. Остання виступає як засіб політичного

компромісу та консенсусу в умовах українського та імперського співжиття. Ця ідея була рецидивом на дискусію між слов'янофілами і західниками у російській політичній думці першої половини ХІХ ст., яка займала М. Грушевського в період становлення його світоглядних засад та наукових зацікавлень¹⁰. Він використав її, як суттєве доповнення до ідентифікаційної схеми, що виводилась з козацької ідеї. На українському і російському ґрунті слов'янська ідея була прилаштованою модифікацією гуманістичного індивідуалізму з його орієнтацією на конструювання суспільства за засадах Свободи, Рівності, Братерства. Вона не є самостійною, бо ознаками української нації виступають лише належність до слов'янської цивілізації та наявність етнічної території. Ці характеристики могли б загрожувати українцям втратою національної ідентичності. Ця ідея розглядала історію України в органічному зв'язку з російською євразійщиною. Історичний сенс її в тому, що українці як і всі східноєвропейські народи, що підпали під вплив західної цивілізаційної експансії та асиміляції. Зрештою український народ має невитрачений психологічний потенціал, що зв'язаний індивідуалістично-антеїстичними архетипами, як синтезу зіставлення двох типів української ментальності (землеробської та авантюрно-козацької)¹¹. Реалізація і розкриття психологічного потенціалу українців починалися з Київської Русі як слов'яно-європейської наддержави, від княжих суспільно-політичних традицій¹². Звідси постає смисл історії, яка полягає в історичному трансфері нереалізованості державницької місії України через Галицько-Волинське князівство, Запорізьку Січ, Національно-визвольну революцію середини ХVІІ ст. та Гетьманську державу Б. Хмельницького, антиколоніальне повстання козацької старшини під проводом І. Мазепи, Гетьманщину. Завдання історичного поступу у культурній єдності та політичному протистоянні між козацькою та «руською» ідеями. Остання була давньоруським надбанням, проте її було вмонтовано до російсько-московських історичних реалій, які репрезентують різні політичні та економічні моделі в межах однієї цивілізації, перша – в межах народженої Просвітництвом доктрини народного суверенітету, друга – на базі суспільно-політичного принципу «божественного права», який на російському ґрунті ХІХ ст. модифікувався у більш сталий триєдиний постулат: «самодержав'я – православ'я – народність».

Сутність схеми була відкинута російською інтелектуальною і політичною елітою. На озброєння було взято лише зовнішнє положення про месіанізм. Світоглядна переорієнтація М. Грушевського на слов'янську ідею обумовлювалась чіткою підміною пріоритетів Росією в контексті трансформації теорії «офіційної народності» (охоронництва). Ця трансформація не стосувалася окремої людини, вона орієнтувалася на нації та народності, що перебували у складі Російської держави з метою звести нанівець їх історичні долі, в цьому виявляється актуальність постулату. Відбулося консервування засад російського суспільного життя під впливом цивілізаційного протистояння, що виражалося в Наполеонівських війнах, Кримській війні, Кавказьких війнах та проникненням європейських ідей, з метою збереження монолітності багатонаціональної імперії. Культурна єдність обох ідей репрезентована у наявності вихідних історичних позицій, що визначили одновекторну історичну долю двох східнослов'янських народів. До них слід віднести: слов'янські корені, спільну віру, географічне сусідство територій, одну історичну державну традицію Київської Русі як спільної історичної державності, мовну схожість.

Ці показники визначили відмінні політичні доктрини та системи в контексті домінування одного з них в процесі національної ідентифікації. Московія на зламі ХVІІ–ХVІІІ ст. стала імперією, тому що зробила ставку на княжі традиції Київської Русі, її суспільно-політичну думку, надавши їй візантійського виміру.

Українська інтелектуальна еліта акцентувала увагу не на історії Київської Русі, а на тому, що вона мала продовжувача в історичному суб'єкті – об'єкті Галицько-Волинському князівстві, яке під монголо-татарським протекторатом не зрадило київській традиції, а й доповнило її західноєвропейською (римо-католицькою), що в кінцевому рахунку оформило унікальний державотворчий динамізм галицької корони. Його суть складало розумне співвідношення в аспектах зовнішньої та внутрішньої політики Українського королівства. Акцент на одному, не виключав та не нищив здійснюваного, як це було в Московії. На реалізацію чогось не ставилось все – це був головний рушій діяльності галицької династії, що заклав, напевне, засади європейській компромісності у політичній сфері. Інтерес влади мав відповідати інтересу держави, а не особи, клану чи угруповання.

Все це дало підстави М. Грушевському у своїй історичній концепції поставити питання про наявність в українській нації єдиної історичної традиції та у доцільності мати власну державність на засадах минулого досвіду та практики¹³.

Спираючись на перші спроби концептуального осмислення української ідеї у політичній суспільній сфері у дусі прогресу та свободи¹⁴, вчений розпочав з проблеми нереалізованості історичної місії України. При цьому робився акцент на життя в індивідуалістичному, а не колективістському суспільстві. Це був підсвідомий акт спрямований проти міфологем самодержавної ідеології. У кінцевому рахунку можна стверджувати, що козацька ідея визначала історичне право українського народу на національно-територіальну автономію, тим самим визначалося, що в історії України відсутня єдина державно-політична традиція, проте є перманентний історичний розвиток українського народу. Така інтерпретація відкидала право українців на побудову власної держави, хоча обґрунтовувала етнічний характер їх окремішності¹⁵. Ця ідея мала підґрунтя в народницьких політичних та інтелектуальних традиціях історіописання. Слов'янська ідея перебачала розв'язання проблеми неспроможності українського народу на побудову держави шляхом організації федерації слов'янських народів. Але демократичні тенденції історичного поступу українців не відкидали їх домінуючої ролі в організації нового державного утворення. Тим самим, М. Грушевський стверджував, що історія слов'янства виробила єдину політичну традицію, але її реалізація матиме місце лише на підставі об'єднання всіх слов'янських народів. З цим вчений пов'язував «кінець» історії. Тому закономірним виглядає постійне апелювання М. Грушевського до питання автономії та федерації в роки його політичної діяльності та державотворчої праці в добу Української революції 1917–1921рр.

Бездержавність української модерної нації, інституціоналізація і діяльність широкого спектру політичних партій у кінці XIX – на початку XX ст., роль у цьому процесі «нової української інтелігенції», яка вивела історіософський смисл вітчизняної історії в українській ідеї сприяло вириванню української нації з євразійської цивілізації і заклало основи її європейськості. Це підтверджується формуванням апріорної соціальної доктрини, яка виявлялась в українському індивідуалізмі роз'єднаних людей, змішаному на елементах заздрості, існування високого рівня недовіри людей один до одного і до влади. Так, була обґрунтована соціально-психологічна передумова Української національно-демократичної революції 1917–1921рр.

Якщо до XVIII ст. виразником української ідеї був перманентний процес державотворення: від проектів козацьких утворень Лівобережного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка) через Національно-визвольну революцію середини XVII ст. та Українську козацьку

державу до боротьби І. Мазепи та програм Г. Полетики і В. Капніста¹⁶. На кінець XIX ст. існування української ідеї знаходилось в межах інтелектуальних пошуків на засадах політичних орієнтацій М. Грушевського. Вчений відчуваючи злам легітимності царського самодержавства у мисленні народу, виводив його за межі традиційності, яка передбачає консервування соціальних інновацій у процесі їх співставлення з стереотипами свідомості. «Нова українська інтелігенція» (до якої М. Грушевський відносив себе також) перша зрозуміла доміант особистого над загальним, руйнуючи тим самим православну етику праці. Якщо пріоритет на розуміння, поширення, тлумачення «руської» ідеї мали лише представники російської владної і церковної еліти, то соціальний фон інтелігенції пропагував усвідомлення української ідеї кожним, вбачаючи в цьому етап політичної боротьби та суспільної консолідації. Українська ідея М. Грушевського передбачала існування гегемоніальних компонентів: переконання через поширення історичних знань і конструювання реальних політичних вимог. Їх паритет вводить суспільство в стан державності. Це був наслідок інтелектуальних шукань інтелігенції як соціокультурної цілісності, який мав реалізуватися у формуванні політичної еліти та національної ідентичності, шляхом акумуляції у свідомості тих елементів, які дозволяли відмежуватися від культурно-політичного та релігійного довкілля¹⁷ і вийти за межі ксенофобії. Українська ідея стала відбитком національної свідомості, комплексу почуттів, соціально-філософських побудов, відображенням прагнення народу осягнути свою місію¹⁸. Світоглядні засади та загальносоціальні інтелектуальні висновки в кінці XIX – початку XX ст. М. Грушевського щодо української ідеї дозволили в об'єктивній історичній реальності у формі її доміантної участі в інституціоналізації політичних партій доповнити її модифікаційним смислом – ідеєю національно-територіальної автономії в федеративній конституційній Росії.

Отже, визначення ролі місця М. Грушевського в процесі теоретичного оформлення української ідеї дозволили простежити її дихотомію, як інтелектуальну основу його автономістсько-федералістської концепції, реконструювати інтелектуальне оформлення української ідеї в історичній концепції вченого, що стала основним ідейним мотивом його політичної публіцистики засобом формування ідеологічних пріоритетів національно-визвольного руху, визначивши рівень усвідомлення ним української ідеї як політичного концепту та змісту національної ідентичності.

Висвітлення процесу теоретичного оформлення української ідеї на кінець XIX – початок XX ст. М. Грушевським в межах інтелектуальних пошуків «нової української інтелігенції» шляхом внесення концептуальних коректив дозволяє говорити про її провідну роль в інституціоналізації та діяльності політичних партій, що відображається через призму аксіологічного та футурологічного значення української ідеї. І на кінець, не можна не погодитись з письменницею і філософом О. Забужко, що філософія української ідеї є фактично теоретичною свідомістю українського національного відродження XIX – початку XX ст.¹⁹. Однак, логічне завершення процесу відбувалося в умовах модернізаційних процесів, що охопили російський імперський соціум.

Історичні тенденції та події кінця XIX – початку XX ст. поклали початок не тільки якісно новому етапу генези української ідеї в усвідомлення М. Грушевського, що є стрижнем його політичної свідомості, але виявили також протилежний рівень її осмислення ним, у порівнянні з львівським періодом життя, визначаючи при цьому напрям до єдності національного та соціального визволення в межах кожної інтелектуальної і політичної моделі²⁰, втілили переваги модифікованих аспектів розвитку української ідеї над традиціями українського історичного процесу. Аналізуючи політичне становище Російської імперії, вчений помітив,

що відбулося оформлення в політичній та соціокультурній сферах - системи суспільної самоорганізації. Виявом якої стало те, що протягом кінця XIX – початку XX ст. реалізовувалися процеси зародження могутніх суспільних рухів соціального протесту, спостерігалось нелінійне хвилеподібне нарощування їх сили, виникала критична радикалізація мас: почався розвиток повстанського руху селян, кооперативного руху, робітничих страйків, студентських виступів. У середовищі російської та української інтелектуальних еліт відбувалася дискусія з питання переустрою політичної системи Росії²¹.

На початку XX ст. в Україні продовжується процес націотворення, який виходить з латентного стану, що був зумовлений існуванням державного індустріалізму і селянського локалізму як соціальних доктрин співжиття другої половини XIX ст. Недаремно, вчений Ю.В. Бромлей, стверджував, що в складі Російської імперії на кінець XIX –початок XX ст. вже можна говорити про існування української нації²². Націогенеза являє собою, згідно з модерністською інтерпретацією, багатоаспектний процес утвердження та розвитку національного інтересу до національної ідеї, яка є продуктом модерної епохи²³, шляхом створення самодостатнього культурно-етнічного організму, політичного страту. При цьому активізується площина матеріальної і духовної культур. Важливою характеристикою цього процесу є домінування суб'єктивних чинників²⁴, які на соціальному рівні з'єднуються в національну ідентичність, яка внутрішньо активує світоглядні засади самоусвідомлення, модифікує архетипійний компонент ментальності в спільні міфи та орієнтири, формуючи тим самим її як націо-креативний рушій, що має протистояти не лише імперському соціуму, а й привнесеним на інтелектуальному рівні домінантам західної цивілізації. Шлях відомий - через простір Західної України, де відбулося звернення до симбіозу традиційних (постсередньовічних) з модерністськими явищами в соціально-політичному житті. Історія західноукраїнського суспільства досить чітко вкладається в загальноєвропейський контекст XIX ст.

На початку XX ст. у Росії відбувся перехід до модернізації мобілізаційної моделі. Передумовами якої стали: відставання Росії на рівні цивілізаційного розвитку, різка соціальна диференціація, значний рівень відчуження народу від влади, активність радикально-екстремістських сил, розбалансованість соціальної структури, збереження повного переважання села над містом, сільського господарства над індустрією. Відбувався процес, як це не парадоксально звучить, внутрішнього самозміцнення феодалізму шляхом бюрократизації державного апарату²⁵. Це в свою чергу сприяло залученню українського суспільства Наддніпрянщини до західного контексту, до пошуку історичних перспектив свого життя. Однак, в об'єктивній історичній реальності, яку характеризує консервативно-архаїчне мислення, стереотипи існування імперського суспільства, наявність структурних елементів євразійської політичної моделі Російської імперії, їх реалізація зводилась нанівець. М. Грушевський помітив, що до активізації міг би призвести лише внутрішньоукраїнський фактор, що передбачає ретельний аналіз теоритичних (які базувалися на виробленні системи ідеологічних мотивацій) та практичних основ (що виявлялося в інституціоналізації політичних партій на поч. XX ст.) історичного досвіду. Він надає підстави існування власних державних інституцій та проєктів, суспільних форм, економічних систем, які іманентно витікали з історичного розвитку України.

Суспільні відносини в Наддніпрянській Україні початку XX ст. зайняли місце генератора тенденцій націоструктурних процесів в організації громадського життя в Російській імперії. Політичні переконання М. Грушевського розвивалися в традиціях українського національного руху XIX ст.²⁶. Для зламу легітимності

імперського самодержавства, історик здійснив утвердження напрямків у політичних орієнтаціях української еліти в контексті нереалізованості державної місії України від автономізму через самостійність українського народу до федерації. Наявність цих позицій оформила дві потужні течії української перспективи: автономістичну та самостійницьку. Їх існування виявлялося в межах залучення російської історичної дійсності до європейського процесу. Власне з російського ґрунту їм брати було нічого, хоча аналітична проекція була задана.

Двома визначними рухами XIX ст. були романтичний націоналізм і гуманістичний індивідуалізм²⁷. На початку XX ст. вони постали і були прилаштовані російською інтелектуальною думкою до основ життя в двох іпостасях: ліберально-демократичній та революційно-народницькій. В ідеологічному вимірі зазначені напрямки були відповідно консервативним і соціалістичним. Ідеалом обох течій був індивідуалізм, тільки ліберально-демократична вірила в державний, а революційно-народницька – в суспільний, тобто виступали за владу її інституції, як гарантів проти деструктивних тенденцій, до якої міг спричинити неконтрольований індивідуалізм²⁸. Їх єднали лише критерії до історичного поступу, задані дискусією західників і слов'янофілів 30-40-х років XIX ст. та апелювання до доктрини месіанської ролі Росії. На українському ґрунті виразниками двох інтелектуальних традицій Заходу були громадівський рух і українське народолюбство, в основі яких лежало народницьке розуміння політичного майбутнього України.

Перший рух існував як закономірний і, що відповідає процесу зародження політичної свідомості і нації. За концепцією Р. Шпорлюка і П.Магочія²⁹ він відповідав періоду культурницької боротьби з присмаком організаційного моменту, закладаючи підґрунтя до утворення в майбутньому політичних партій. Для громадівців категорія держави була річчю протилежною і ворожою ідеї нації. Лише федерація общин у межах нації і федерація нації у межах людства були, на їхню думку, природним продуктом. Ніде не виступаючи проти існуючого режиму і російської державності, ідеологи громадівства, пропагували ідею органічного федералізму, редукцію держави до системи самоврядних культурних спільнот³⁰. Фактично, це була логічна альтернатива бездержавного стану України, яка відповідала тогочасному рівню політичного світогляду діячів українського суспільного руху. Їх політична платформа ґрунтувалася на таких принципах: не політика – а культура, не боротьба – а копійка праця, не повстання – а терпіння³¹. Так були закладені засади українофільства, яке стало ідеологією аргументованого заперечення політичних і державних аспірацій на засаді моральних імперативів діяльності. Кінцеве завдання руху визначалося виробленням «українського проекту»³².

Другий – став відповіддю на проведення модернізаційних буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст., вимагаючи ліквідації самодержавства і був національною (східнослов'янською) формою європейського демократизму³³. Народолюбство не бачило в українському суспільстві державобудівничої потенції, свідомо пропагуючи революціонування політичної системи Росії. Характерною особливістю Наддніпрянської України було домінування двох народницьких потоків – українського і російського. Всі ці аспекти сприяли виробленню М. Грушевським політично реального проекту конституційної Росії, що концептуально був оформлений 1905 року³⁴. Тенденції розвитку українського суспільства вимагали від вченого знайти оптимальні форми політичного буття для українського народу.

Наддніпрянська Україна на початку XX ст. знаходилась у досить суперечливому і складному становищі, яке зумовлювалось історичним розвитком України у XIX ст., коли воно перебувало на стадії недорозвиненого аграрного суспільства³⁵.

Російському самодержавству вдалося забезпечити підкорення культурного

порядку політичному і слабкий безпосередній вплив верхніх верств суспільства на владу царя. Наслідком високої концентрації влади у монарха на початок ХХ ст. став прояв її негативного впливу на формування соціальної стратифікації. У Росії, як і в Україні, був низький рівень самоідентифікації соціальних верств про, що свідчить відсутність класових організацій. Не дивлячись на наявність традиції локального об'єднання в громаду, рівень її суспільної активності носив побутовий характер. Залишалася низькою і самоорганізація міських верств, професійні групи та їх неформальні організації знаходились під контролем офіційної влади. Самодержавство орієнтувалося на використання регулюючих і примусових методів правління, обмежуючи свободу дій всім верствам населення при досить низькому ступені їх впливу на владу.

Важливою особливістю російської дійсності була система розподілення влади, що забезпечувала складний стратифікаційний поділ суспільства з різними соціальними кордонами. Специфікою України було те, що увага акцентувалася на відмінностях в правах різних верств, а не на важливості виконання притаманних кожній групі обов'язків, зв'язаних із службою державі. Як наслідок, подальші кроки влади були закономірними.

М. Грушевський визначив у своїй статті «Українське питання» систему детермінат, що зумовила виникнення політичних стереотипів, ідеологічних нашарувань був комплекс суспільних заходів, що проводився царською елітою по відношенню до України: тотальна русифікація, антиукраїнський механізм цензури, підміна національних соціальних і культурних цінностей, традицій, норм сурогатними та масовими³⁶, руйнування авантюрно-козацького типу ментальності, насадження на психологічному рівні в рамках межового стану України між Заходом і Сходом стилю прихованого існування, що передбачав звичку переховуватись від зовнішньої небезпеки, бути суспільно пасивним, що неминуче призводило на рівні всіх соціальних верств до звуження контактів між собою. Це був «відступ від себе» як характеристика соціально – психологічного стану українського населення на початку ХХ ст.³⁷

Всі ці чинники викликали протидію в політичній свідомості М. Грушевського, сприяли обґрунтуванню ним ідеологічних підстав національно-визвольного руху, що виробляв систему перспектив шляхом здійснення завдання протистояти російським імперським зазіханням на український соціум, з негачією того що несла українцям російська інтелектуальна еліта. Завдання українського руху по децентралізації Росії в розумінні М. Грушевського були відповіддю на російську історичну дійсність, конкретне означення яких синхронно збігалось з суспільними катаклізмами в імперії³⁸.

Не можна оминати увагою при характеристиці суспільного середовища феномен комплексу «малоросійства» (меншовартості). Його передумовою на світоглядному рівні була тісна пов'язаність із західною культурою української інтелігенції, що значною мірою прийняла від неї поширений «національно-байдужий» дух «республіки вчених»³⁹. Комплекс був ідеологічним виразом підлеглості, що існував як провінціалізм і знаходив вияв у ігноруванні власної культури, національних традицій, переході на російську мову в повсякденному житті, активній підтримці великодержавної політики влади⁴⁰. В українській історичній реальності початку ХХ ст. цей комплекс охопив національну інтелігенцію. Демократична революція 1905–1907 рр. дала відлік кризовим процесам, які почали охоплювати Російську імперію. При цьому їх загострення вело до неминучої поляризації населення⁴¹.

Охарактеризовані нами тенденції розвитку України у кінці ХІХ ст. дозволили М. Грушевському дійти висновку про «дійсну денационалізацію більшості української

інтелігенції, послабленні в ній інтересу до своєї народності, до місцевого життя взагалі»⁴².

Роль національної інтелігенції виявилася шляхом внесення теоритичної моделі української ідеї та експортуванні її положень до селянства і робітництва. Формування модерної нації протягом XIX ст. у межах утвердження в Росії рис індустріальної цивілізації викликало до життя особливу соціальну групу – інтелігенцію, суспільно-консолідуюча роль якої також збільшувалась⁴³. Кожна група інтелігенції мала свою власну проекцію майбутнього. Саме інтелігенти вперше задалися питанням своєї національної ідентичності. Це дозволяло їм допомагати пройти цей шлях національного самоусвідомлення іншим⁴⁴. Однак, її світоглядно єднало розуміння, що імперсько-консервативні аргументи «общеруської» нації, войовничого і архаїчного православ'я домінують у свідомості українського населення⁴⁵. Це усвідомлення визначило напрями у формах і методах їх життя і суспільної діяльності, призвівши до її соціальної неоднорідності. На наш погляд, на початку XX ст. склалося три групи інтелігенції, за критерій ми беремо відношення до суспільних процесів.

До першої групи відносяться представники інтелігенції, які намагалися соціальною співпрацею активізувати сталі українські традиції, звичаї, ментальні архетипи засобом поширення ідеї української самобутності, роблячи акцент на політичному стилі діяльності. Другу – складає та частина інтелігенції, яка діяла в руслі, що був заданий російською ліберально-земською інтелігенцією, яка була в умовах Російської імперії докласичною опозицією і охоплювала регіональний рівень. Вона сприяла також утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на протигагу прямому пристосуванству і услужництву, як наслідок являла собою чиновницьку опозицію. До третьої – належать ті, які своєю життєвою позицією підтверджували лояльність і були відкриті до функціонування російського самодержавства. З приводу останньої групи, влучною є думка вченого Б.Кухти який зазначив, що народу уже втретє довелося формувати еліту, яка боялася проголосити себе українською. Історик В.Г. Сарбей, застосовуючи критерій ідеологічних мотивацій, виділяв дві частини інтелігенції: демократичну і консервативну⁴⁶.

Заданий поділ підтверджує думку про відсутність тотальної ролі інтелігенції в розгортанні національних процесів на початку XX ст. і ставить під сумнів її адекватне реагування на кризові явища. Це були зовнішні складові процеси трансформації української інтелігенції в політичну еліту на початку XX ст. Його внутрішню сутність складає розвиток її політичної свідомості, який виявився в тому, що національний рух почав ґрунтуватися не на вузьких громадських інтересах однієї верстви. «Справа не в тому, - зазначають дослідник, - чи бере участь маса в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і потягнення цих мас»⁴⁷. Аналізуючи становище та розвиток української інтелігенції на початку XX ст. М. Грушевський доходить висновку, що вона малочисельна і слабосильна матеріально, задовольняє свої культурні і політичні потреби з чужих джерел⁴⁸.

Українська національна інтелігенція на початку XX ст. сприйнявши західну ліберальну і демократичну ідею, однак на практиці не стала буржуазією, тобто власником засобів виробництва і носієм її ідей. З початку XX ст. відбулася закоріненість у європейську інтелектуальну і культурно-політичну традицію⁴⁹. Саме вона внаслідок участі в інституціоналізації і діяльності політичних партій і організацій, до своєї професійної, корпоративної, соціальної характеристик додала інтелектуальну елітарність. До початку Великої війни 1914–1918 рр. існувала стихійна соціальна доктрина української інтелігенції, зміст якої складає суперечливе

співвідношення і поєднання положень свободи громадянського суспільства як теоритичного вияву гуманістичного індивідуалізму, з месіанськими, що було характерно романтичному націоналізму, об'єднавши це власним ментальним ідеалом правди і справедливості, які були притаманні слов'яно-православній цивілізації. Інтелігенція, в тому числі й українська, не була достатньо структуризованою за корпоративною ознакою, що зумовлювалося архаїчністю в побуті, консерватизмом, стабільністю внутрішньосоціальних зв'язків по відношенню до економічних відносин. При порівнянні української і російської інтелігенції доцільно звернутися до міркувань історіософа М. Бердяєва, який теоретично прослідкував, що російська радикально-демократична інтелігенція «духовно-консервативна й чужа істинній свободі; вона захоплена швидше ідеєю механічності, ніж свободою»⁵⁰. Підґрунтям цього були соціальна доктрина колективізму, а не індивідуалізму роз'єднаних людей, та багатовекторні інтелектуальні потоки на рівні її мікросоціуму. Саме в цьому полягає докорінна відмінність в світогляді, політичних позиціях, соціальному місці між інтелігенціями імперії. Вся духовна сила і енергія російської інтелігенції спрямовувалась на єдину думку про спасіння своєї душі, спасіння народу, світу. Воістину ця думка про загальне спасіння – характерно - російська думка⁵¹.

Висуненням і реалізацією українських політичних вимог зайнялася «нова українська інтелігенція». Вона світоглядно змінила акценти з спасіння на звільнення, що в реальній дійсності виявилось у концептуальному оформленні ідеї української державності. Але більшість політичної еліти напередодні Української революції 1917–1921 рр. проголошувала, що формою цієї державності має бути автономія України у складі федеративної і демократичної Росії⁵². Вона, проводячи широке культурництво протягом XIX ст., зрозуміла, що в середині інших соціальних верств, асиміляторською політикою самодержавства, була сформована своєрідна стала психологічна платформа, у якій співвідносились як прагнення до соціального достатку, миру і землі – у селян, власності і достойної оплати – у робітників. Залученими селянство і робітництво до національного руху українська інтелігенція вбачала у трансфері української ідеї, її успішне впровадження до свідомості, можливе лише у формуванні позитивного, якісного, перспективного ґрунту – програми національного розвитку.

Перший етап полягав у пізнанні історичних коренів та досвіду, шляхом руйнування стереотипів російської дійсності. Другий – мав нести поширення ідей громадського демократизму (просвітницька ланка), який мав з'єднатися з матеріалізованою ідеєю громадянського рівноправ'я (політична боротьба). Недаремно, існує думка, що утвердження прав особистості духовно і морально не пов'язувалось з закріпленням відповідальності і обов'язків. «На початку XX ст. зміст української пропаганди стає менш софістичним, – як зазначає Я. Грицак, – а її тон – набагато різким щодо національних ворогів. Економічні аргументи відтискаються покликанням на історичну традицію, що мала ілюструвати одвічне прагнення українців до власної незалежної держави та їхню готовність до жертв»⁵³.

«Нова українська інтелігенція» на кінець XIX – перші роки XX ст. стала транслятором української ідеї до інших соціальних верств. Приймавши з ентузіазмом ідею вільної особистості, інтелігенти не могли не зважати і прилаштовувати антропологічну і аналітичну схему громадянського суспільства, яка репрезентує людину як конкуруючого індивіда. Якщо для західної інтелектуальної традиції ідеалом був пошук правди, для російської – істини, то для української – справедливості. Тим самим її соціальний світогляд ставав духовною інстанцією, яка б взяла на себе формування і легітимізацію нового суспільства і держави.

Становленню М. Грушевського – вченого та державного діяча, сприяло

формування його автономістських позицій, що виступали в нього як система поглядів не лише в науковому, а й політичному сенсі. Співвідношення його інтелектуальних конструкцій з політичним світоглядом виступає пріоритетною основою для розуміння, обґрунтування та поширення ідеї національно-територіальної автономії в середовищі української інтелігенції. Питання національно-територіальної автономії України у розробці М. Грушевського потрібно розглядати в широкому та вузькому контекстах.

У широкому – це природне становище українських земель в складі Російської держави за домінування слов'янської ідеї, що тягне за собою формування контитуційних основ федерації. У вузькому контексті ідея національно-територіальної автономії моделюється в межах внутрішньої та зовнішньої констатації державної самобутності України. Це в свою чергу передбачає комплекс умов. Українська окремішність відбудеться за внутрішньої реалізації «національного проекту» в основі якого лежить українська ідея як історіософський концепт М. Грушевського та засада національної самоідентифікації в середовищі політичної еліти. Зовнішній аспект передбачає впровадження та популяризацію ідеї соборності українських земель. Для цього потрібно провести широку інституціоналізацію українських політичних партій і організацій з метою руйнування основ імперського суспільства та політичної трансформації Росії. Формуванню основних інтерпретацій ідеї національно-територіальної автономії вченим, сприяло вироблення політичних уявлень та переконань. До характерних політичних уявлень відносять певні образи політичних об'єктів, що виникають у свідомості людини. Для М. Грушевського – це були народ та історія, які мали вирішити проблему «неісторичності» українців.

Становлення та розвиток політичних доктрин, політичного самоусвідомлення в середовищі української еліти відбувалося під впливом західноєвропейських суспільно-політичних вчень. Тому звернення М. Грушевського до ідеї національно-територіальної автономії виглядає закономірним. Ця ідея, як політична вимога, дозволяла використовувати ті сенси, які на українському ґрунті вступали як чинниками національної самоідентифікації та ставали актуальними в політичному українському контексті. Особливістю цього процесу було, те що вчений не завжди надавав їм завершеної та систематизованої форми. Ідеї державної трансформації в М. Грушевського визначали демократичні тенденції. Глибокі гуманістичні переконання представників українського визвольного руху II половини XIX – початку XX ст. сполучалися з європейськими ідеями, що інтегрувалися до вітчизняних теорій ранньомодерного часу⁵⁴. Однією з найпоширеніших ідейно-філософських течій, що вплинула на формування політичного світогляду М. Грушевського був романтизм. Історія здавалася ірраціональною, містичною, зверненою до сакральних речей «крові», «народу», «волі». Відчуження від сучасного світоустрою було ще однією особливістю романтизму. В історії політичних доктрин склалося два підходи політичної еліти до моделювання майбутнього України. Саме їх синтезування здійснив М. Грушевський. Суть підходів пов'язана з концептуальним оформлення козацької та слов'янської ідей, що несли в собі напрямки розвитку українського соціуму в ідеалістичному та прагматичному планах. Перший полягав в активному втілення власного проекту держави на основі історичного досвіду та державно-політичної традиції. Другий був втечею від потреби конструювання власної держави, перекладаючи всю відповідальність на державу з більш легітимною основою існування, ширшими політичними можливостями, міжнародним авторитетом (Росією). Згодом козацька ідея визначалася розширенням ідеї автономізму та державності, але в модернізаційних реаліях початку XX ст. вона втрачала сенс, бо з ідентифікаційної схеми випадав конструкт тотального самоусвідомлення

населення своєї приналежності до українців, його губив комплекс «малоросійства». Слов'янська ідея розвивалася на потребі формування слов'янської федерації як моделі, що допоможе українцям віднайти свою ідентичність шляхом акумулювання власних традицій життя й історичну практику інших слов'янських народів. Але між ними вибудовувалася третя, середня лінія. Розпочиналася вона з самостійницьких інтенцій Ю. Бачинського та М. Міхновського. Вона виключала можливість взаємовигідної співпраці як з європейськими, так і з російськими соціумами. Появу української держави вона бачила лише на основі залучення власних сил, в першу чергу нематеріального характеру. М. Грушевський вказував на утопічність таких політичних позицій, враховуючи тенденції розвитку Австро-Угорщини та Росії.

Основними положеннями ідеї автономії України на початку ХХ ст. у розробці М. Грушевського було оформлення її в національно-культурне самоуправління, запровадження якої він виводив з неохідності вирішення «українського питання» як основного положення розвитку конституційного державного ладу Росії. Підставами до реалізації такої ідеї М. Грушевський бачив у формуванні «нової української інтелігенції», яка визнає факт існування українського народу як етнографічної цілісності. Вчений вважав, що це є достатнім для того, щоб в оновленій Російській імперії українці знайшли «сприятливі умови для свого культурного і суспільного розвитку та національного самовизначення»⁵⁵.

Відповіддю українській інтелігенції на її пасивну участь в політичному житті Росії було представлення М. Грушевським практичного механізму запровадження національно-територіальної автономії України. В основі якого лежить концепт загальної демократизації російського імперського режиму, що сформує собою засади федеративного переустрою Російської держави. Федералізація матиме місце, коли відбудеться інституціоналізація місцевого самоврядування та широка децентралізація державних органів, що потребує лише визнання на рівні влади, шляхом прийняття конституції та трансформації громад й общин у структури громадянського управління. Утвердження автономії, за М. Грушевським, неможливе без прийняття закону про мови, який би регламентував статус «недержавних» мов, проведення децентралізації церковного управління та реорганізації армії, щоб вихідці з етнічних територій служили ближче до рідних земель⁵⁶. Особливе місце вчений відводить також забезпеченню прав національних меншин.

Реалізація всіх поставлених завдань мала б місце у разі вирішення національної проблеми, яку М. Грушевський означив так: «Разрешение украинского вопроса мы не выделяем из более общего вопроса о переустройстве государства на начала равноправия народностей и областей и национально-территориальной автономии, считая разрешение этого вопроса составляющей частью в проблеме обращения России в правомерное и благоустроенное государство»⁵⁷. Така постановка була не лише реакцією на демократичну революцію 1905 р., а й природним продовженням «генеральної лінії» української політичної думки, яка давно і твердо обстоювала федеративні начала у розв'язанні проблеми національної державності⁵⁸. Автономістсько-федеративна концепція набуває своїх характерних рис після політично-прагматичного механізму реалізації обгрунтованого М. Грушевським, а також внеском «нової інтелігенції» у доповнення її демократизмом й ідеями громадянського рівноправ'я.

Основу української ідеї М. Грушевського складає визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення, яке має реалізуватися шляхом утвердження національно-територіальної автономії України у складі федеративної, демократичної Росії. На початку ХХ ст. український рух вийшов за межі вузької українофільської діяльності. У зв'язку з цим українською елітою опановуються

політичні ідеї, національна інтелігенція бере активну участь в організаційній перебудові визвольного руху на партійній основі⁵⁹. Діяльність та ідейно-політичні переконання М. Грушевського яскраво ілюструють тенденції внутрішньої трансформації українського руху за домінуючої ролі національно свідомої інтелігенції. Можна стверджувати, що Великий Українець був «сином своєї епохи», який повсякчас намагався змодернізувати та наповнити новими сенсами політичні погляди, що панували в середовищі національної інтелігенції. Він розумів, що українська ідея лише елітарна модель продукування певних смислів, і потребує ґрунтового наповнення реальними вимогами, які мають скласти «український проект».

Дихотомія української ідеї як засада автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського дозволила: встановити взаємозв'язок між історичними і політичними поглядами вченого, визначити цілісність між політичними вимогами автономії та федерації, інтерпретувати ідею автономізму М. Грушевського через акцентування ним важливості врахування історичних реалій та вироблення прагматичного підходу до обґрунтування політичних пріоритетів.

Рецензент: Пиріг Р.Я. – д.і.н., проф., завідувач відділу історії української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

¹ *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті матеріали. – К., 1995. – 304с.

² *Гирич І.* Про федералізм М. Грушевського // *Старожитності*. – 1993. – № 9-10. – С. 15.

³ *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. – Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993. – 49с; *Його ж.* М. Грушевський про автономію і федерацію // *Політична історія України в особах*. – К, 1992. – С. 49-72.; *Його ж.* М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації» // *Правова держава*. – 1992. – Вип. 1. – С. 132-138.; *Його ж.* Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського у питаннях федералізму // *Проблеми правознавства*. – Вип. 53. – С. 13-18.; *Його ж.* Драматична доля однієї ідеї (М. Грушевський і український федералізм);

⁴ *Оглобин О.* Михайло Сергійович Грушевський. 1966-1934 // *Український історик*. – 1966. – № 1-2. – С. 6-14;

⁵ *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 2005. – Т. 13. – С. 188-192.;

⁶ *Гаджиев К.* Анализ политико-культурный. // *Политическая энциклопедия*. – Т.1. – М., 2000. – С. 7.

⁷ *Касьянов Г.В.* Теорія нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 262.

⁸ *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки II половини XIX – початку XX ст.: проблеми становлення та розвитку. – К., 2001. – С. 318.

⁹ *Чорний В.* Нове слов'янофільство і українське питання в оцінці М. Грушевського. // *Михайло Грушевський*. Зб. наукових праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф. присвяч. 125-й річниці від дня нар. Михайла Грушевського. – Львів: НТШ у м. Львові, Українське історичне товариство, 1994. – С. 207.

¹⁰ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського. // *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова). – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1. – С. XLVI.

¹¹ *Загальна психологія*. Навч. посібник / О. Скрипченко та інші. – К., 2002. – С. 109.

¹² *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу Східного Слов'янства // *Статті по славяноведенью*. – СПб., 1904. – Вип. 1. – С. 293-304.

¹³ *Див.: Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу Східного Слов'янства // *Статті по славяноведенью*. – СПб., 1904. – Вип. 1. – С. 293-304.

¹⁴ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 317.

¹⁵ *Масненко В.В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічні та суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К., Черкаси, 2000. – С. 245.

¹⁶ *Див.: Степанков В.* Українська державна ідея. // *Українське суспільство на зламі Середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. – К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. – С. 72-111.

¹⁷ *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С. 286.

- ¹⁸ *Ресніт О.П.* У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 9.
- ¹⁹ *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К., 1993. – С. 11.
- ²⁰ *Копиленко О.Л.* Повернення М. Грушевського. – К., 1991. – С.33.
- ²¹ *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року.// Український історичний журнал (далі-УІЖ). – 1991. - №1. – С.128.
- ²² *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 59,61,79.
- ²³ *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С. 81.
- ²⁴ Там само.- С. 82.
- ²⁵ *Ресніт О.П.* Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів // Його ж. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 10.
- ²⁶ *Приймак Т.* Вказ. праця. – С. 127.
- ²⁷ *Берлін І.* Чотири есе про свободу. – К., 1994. – С.64.
- ²⁸ *Немчинов І.Г.* Зміна віх або генеза більшовизму // Нова політика. – 1998. - №3. – С. 22.
- ²⁹ *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. - №3. – С. 98.
- ³⁰ *Болдирев О.В.* Політичний світогляд українських громад II пол. XIX ст. – Автореф. на отр. наук. ступ. канд.політ.наук. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. Мечникова, 1995. – С. 7.
- ³¹ Там само.
- ³² *Верстюк В.Ф., Горобець В. М., Толочко О.П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1.: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 361.
- ³³ *Світленко С.І.* Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // УІЖ. – 1997. - № 3. – С. 47.
- ³⁴ *Приймак Т.* Вказ. праця. – С. 130.
- ³⁵ *Магочій П.* Вказ. праця. – С. 98.
- ³⁶ *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907. – С. 21-29.
- ³⁷ *Кульчицький О.* Проблематика взаємин етнопсихології та диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С.65 – 75.
- ³⁸ *Копиленко О.* Повернення М. Грушевського. – С. 32.
- ³⁹ *Бичко А.К., І.В. Бичко.* Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенційного аналізу. – Дрогобич, 1997. – С. 84.
- ⁴⁰ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Його ж. Творити Україну Велику. – К., 2003.- С.191.
- ⁴¹ Там само. – С.238.
- ⁴² *Грушевський М.* Указ. соч. – С.32.
- ⁴³ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX - початок XX ст.). – Колективна монографія: у 3-х частинах. – Ч.1. – Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1999. – С. 41.
- ⁴⁴ *Бачинський Д.В.* Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації. // Нац. академія наук. Ін-т історії України. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб.ст. Випуск 5. – К., 2001. – С. 144-145.
- ⁴⁵ Політична історія України XX століття. – ред. Левенць Ю.А. - Т.1. - К., 2004. – С.116.
- ⁴⁶ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX - початок XX ст.). – Колективна монографія. – Відп. ред. В.Г. Сарбей – Ч.1. - К., 1999. – С. 41.
- ⁴⁷ Там само.- С.42.
- ⁴⁸ *Когород Л.П.* Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського. – Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук. - К., 1994. – С. 94.
- ⁴⁹ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 97.
- ⁵⁰ *Литвин В.М.* Інтелект і влада.// Його ж. Творити Україну Велику. – К., 2003. – С. 130.
- ⁵¹ *Бердяев Н.* Душа России // Судьба России. – Изд. Г.А. Лимана и С.И. Сахарова. – М., 1918. – С. 15.
- ⁵² *Когород Л.П.* Вказ. праця. – С. 58.
- ⁵³ *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття (Навчальний посібник) – К., 1996. – С. 95.
- ⁵⁴ *Когут З.* Коріння ідентичності. – К., 2004. – С. 22.
- ⁵⁵ *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. – С. 76.
- ⁵⁶ Там само. – С. 88-90.
- ⁵⁷ *Грушевський М.* Указ. соч. – С. 75.
- ⁵⁸ *Копиленко О.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – С. 118.
- ⁵⁹ *Грушевський М.* Указ. соч. – С. 53-54.